

Imam achter tralies

Casestudie naar islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse penitentiaire inrichtingen met bouwstenen voor een beroepsprofiel

www.pamac.nl

Mohamed Ajouaou

Imam achter tralies

**Casestudie naar islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse
penitentiaire inrichtingen met bouwstenen voor een beroepsprofiel**

Uitgeverij PAMAC

© 2010 Dr. Mohamed Ajouaou
Coverillustratie: © Stasys Eidiejus - Fotolia.com
Omslagontwerp: Studio PAMAC
Druk: Koninklijke Wöhrmann/WPS - Zutphen

ISBN 978-94-90385-03-3
NUR 700

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen en/of openbaar gemaakt, hetzij elektronisch, mechanisch, door middel van druk, fotokopie, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Citaten tot vijf regels zijn toegestaan, mits de bron wordt vermeld. Voor grotere citaten is toestemming vereist. Voor reprografische verveelvoudigingen en overname in bloemlezingen, readers en andere reproductiewerken dient men zich te wenden tot Stichting Reprerecht (www.reprerecht.nl), respectievelijk Stichting PRO (www.cedar.nl/pro).

Inhoudsopgave

Woord vooraf	15
I Probleemstelling en onderzoeksmethodologie	
1 Inleiding.....	17
1.1 Context probleemstelling.....	17
1.2 Ontwikkeling van de probleemstelling.....	20
1.2.1 Wat is geestelijke verzorging?.....	21
1.2.2 Islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse..... penitentiaire inrichtingen	22
1.2.3 Probleemstelling van het onderzoek nader uitgewerkt.....	25
1.3 Doelstelling, relevantie en vraagstelling.....	30
1.4 Het betreden van het onderzoeksveld.....	34
1.4.1 Gehanteerde criteria bij de selectie van de casussen.....	34
1.4.2 Veiligstellen toegankelijkheid van het veld.....	35
1.4.3 Benadering respondenten eerste casus.....	37
1.4.4 Benadering respondenten tweede casus.....	42
1.4.5 Benadering respondenten vervolgcasussen.....	43
2 Onderzoeksmethodologische verantwoording.....	45
2.1 Bronnen onderzoeksvoorstel.....	45
2.2 Onderzoeksparadigma.....	48
2.2.1 Het symbolisch interactionisme.....	48
2.2.2 De etnografische benadering.....	49
2.3 Design, het ontwerpen en inrichten van het onderzoek.....	51
2.3.1 Een casestudie.....	51
2.3.2 Dataverzameling.....	53
2.3.3 Technieken.....	56
2.3.4 Trajecten dataverzameling en -bewerking in grote lijnen.....	62
2.4 Analysemethode tekst.....	68
2.5 Betrouwbaarheid en validiteit.....	71
2.6 Samenvatting en conclusie.....	78
2.7 Leeswijzer.....	79

II Hassan en Mahmoud

1	Inleiding.....	84
1.1	Aanpak rapportage.....	84
1.2	Achtergrondinformatie respondenten.....	85
2	De praktijk van Hassan en Mahmoud, algemene context.....	96
2.1	Detentiecontext versus moskeecontext.....	99
2.2	Conclusie.....	106
3	Handelingen van Hassan.....	107
3.1	Het individuele gesprek in standaard pastorale relatie.....	109
3.2	Het individuele gesprek in een niet-standaardsituatie.....	115
3.3	De vraag centraal.....	118
3.4	Enkele overwegingen en conclusies.....	121
3.4.1	Verschuivingen in het patroon van de vraaghouding.....	121
3.4.2	Theologische fundering van de vraaghouding.....	123
3.4.3	Algemene versus islamitische ethiek.....	126
3.5	De imamfuncties.....	130
3.5.1	De faqîh.....	132
3.5.2	De exegeet.....	139
3.5.3	De dâ'î.....	148
3.5.4	Raadgever.....	154
3.5.5	Gebedsvoorganger.....	157
3.5.6	Begeleider van rituelen en gever van zegeningen.....	157
3.5.7	Godsdienstonderwijzer.....	157
4	Handelingen van Mahmoud.....	159
4.1	Het individuele gesprek, globaal verloop.....	159
4.2	De vraag centraal.....	163
4.3	De imamfuncties.....	165
4.3.1	De faqîh.....	165
4.3.2	De exegeet.....	170
4.3.3	De dâ'î.....	172
4.3.4	De raadgever.....	174
4.3.5	De gebedsvoorganger en begeleider bij de rituelen.....	176
	en gever van zegeningen	
4.3.6	Godsdienstonderwijzer.....	176
5	Het theologische spanningsveld, over de traditie.....	177
5.1	Het theologische referentiekader van Hassan.....	181
5.2	Het theologische referentiekader van Mahmoud.....	186

6	Antwoord op de diversiteit aan tradities.....	190
6.1	Hassan.....	190
6.2	Mahmoud.....	190
6.3	Onderlinge samenwerking.....	192
7	Samenwerking met andere denominaties.....	194
8	De islamitische eredienst.....	196
8.1	De vrijdagdienst van Hassan.....	197
8.1.1	Observatie.....	198
8.2	De vrijdagdienst van Mahmoud.....	202
8.2.1	Observatie.....	202
9	De hiwar-methode oftewel de gespreksgroep in de praktijk van Mahmoud	206
9.1	Observatie.....	206
10	Du'â als pastoraal instrument.....	214

III Waardering van de omgeving

1	Inleiding.....	216
2	Een voorlopige profielschets van de moslimgedetineerden	217
3	Waardering van de islamitisch geestelijk verzorgers.....	220
3.1	Waardering van Hassan.....	220
3.1.1	Gedetineerde K.....	221
3.1.2	Gedetineerde L.....	231
3.2	Waardering van Mahmoud.....	241
3.2.1	Gedetineerde A.....	242
3.2.2	Gedetineerde R.....	250
3.2.3	Gedetineerde H.....	261
3.3	Conclusies.....	264
4	Collega geestelijk verzorgers.....	269
4.1	Collega N, dominee.....	269
4.2	Collega C, pastor.....	274
4.3	Conclusies.....	278

IV Ahmed en Bekir

1	Inleiding.....	282
2	Ahmed.....	283

2.1	De geestelijk verzorger versus de moskee-imam.....	284
2.2	Grondhouding Ahmed als islamitisch geestelijk verzorger.....	289
2.3	Een begeleidingstraject.....	294
2.4	Portret doelgroep volgens Ahmed.....	297
2.5	Theologische onderbouwing islamitisch geestelijke verzorging.....	299
2.6	Enkele imamfuncties in de praktijk van Ahmed.....	301
2.7	Kerndiensten.....	304
2.8	Omgaan met religieuze diversiteit.....	308
2.9	Theologisch referentiekader.....	310
2.10	Enkele opvallende verschillen met Hassan en Mahmoud.....	312
3	De praktijk van Bekir.....	316
3.1	De vrijdagsdienst, een observatie.....	317
3.2	De vrijdagsdienst doordacht.....	323
3.3	Het individuele gesprek.....	325
3.4	Grondhouding en verhouding tot de pastorant.....	329
3.5	Het begeleidingstraject.....	331
3.6	Portret doelgroep volgens Bekir.....	334
3.7	Imamfuncties in de praktijk van Bekir.....	337
3.8	De vraaghouding.....	340
3.9	Omgaan met diversiteit.....	341
3.10	Enkele opvallende verschillen met voorgaande casussen.....	343

V Reflectie

1	Inleiding.....	344
2	De islamitische identiteit.....	349
2.1	Profiel van de moslimgedetineerde.....	349
2.2	De theologische dimensie van de islamitische identiteit.....	351
2.2.1	Definitie islam.....	351
2.2.2	De islamitische geloofsstructuur.....	353
2.3	Conclusies.....	366
2.3.1	Een viertal vragen.....	366
2.3.2	Aansluiting bij de diversiteit van tradities.....	371
2.3.3	Intensiteit religieus profiel in detentie.....	372
3	Grondslagen van het ambt van islamitisch geestelijk verzorger doordacht.....	374

3.1	Inleiding.....	374
3.2	Over de islamitische geestelijkheid.....	375
3.3	Het ontstaan van het ambt van imam.....	379
3.3.1	Conclusies.....	385
4	Profiel van een hedendaagse imam, Marokko.....	386
4.1	Samenvatting en conclusie.....	392
5	Imamschap in de Nederlandse context.....	392
5.1	Profiel van moskee-imam in Nederland, taken.....	393
5.2	Profiel van moskee-imam in Nederland, grondhouding.....	396
5.3	De Nederlandse moskee-imam, de ‘ideale imam’ en.....	397
	kansen op beroepsontwikkeling	
5.4	Gevangenisimam als beroep.....	403
6	Epiloog, naar een profiel van de gevangenisimam.....	411
6.1	Inleiding.....	411
6.2	Het profiel van de islamitisch geestelijk verzorger.....	413
	bij Justitie	
6.2.1	Identiteit.....	413
6.2.2	Kernwaarden en taken.....	414
6.3	Taken op het zuiver religieuze taakgebied.....	415
6.3.1	Fiqh.....	415
6.3.2	Exegeet.....	416
6.3.3	Dawa.....	417
6.3.4	Godsdienstonderricht.....	418
6.3.5	Voorgaan in het gebed.....	418
6.3.6	Begeleiden van rituelen en geven van zegeningen.....	419
6.4	Taken op het gebied van interne en externe dialoog.....	420
6.5	Profiel van vrouwelijke islamitisch geestelijk verzorger.....	422
6.6	Tot slot.....	424
	Voetnoten.....	425
	Begrippenlijst.....	475
	Bibliografie.....	481

Transcriptie Arabische letters

Medeklinkers

ا	Hamza	'
ا	Alif:	a
ب	Bâ'	b
ت	Tâ'	t
ث	Thâ'	th
ج	Jîm	dj
ح	Hâ'	ḥ
خ	Khâ'	kh
د	Dâl	d
ذ	Dhâl	dh
ر	Râ'	r
ز	Zîn	z
س	Sîn	s
ش	Shîn	sh
ص	Sâd	ṣ
ض	Thâd	ḍ
ط	Tâ'	ṭ
ظ	Zâ'	ẓ
ع	'Ain	' (hoge komma)
غ	Ghain	gh
ف	Fâ'	f
ق	Qâf	q
ك	Kâf	k
ل	Lâm	l
م	Mîm	m
ن	Nûn	n
ه	Hâ'	h
و	Wâw	w
ي	Yâ'	y
لا	Lâm-alif	al-
ة	Tâ' marbûta	-

Tashdîd (klemtoon)	dubbelletter
Lange klinkers	^ boven de a, i of u

Klinkers

Fatḥa	a
Kasra	i
Sukûn	
Ḍamma	u

Uitzonderingen en bijzonderheden

Transcriptie

Bij het overschrijven van enkele theologische termen uit het Arabisch, wordt de getranscribeerde wijze gehanteerd die in de Nederlandse lectuur gangbaar is, zoals *dawa* (volgens de hier gehanteerde transcriptiemethode *da‘wa*), *fatwa* (*fatwâ*), *hadith* (*ḥadīth*), *jihād* (*djihâd*), *halal* (*halâl*), *sharia* (*sharî‘a*), *soenniet* (*sunniet*) en *ulama* (*‘ulamâ’*). Bij personen, plaatsen en voorwerpen kunnen ingeburgerde termen worden gebruikt die in Europese talen gangbaar zijn. Arabische begrippen uit de islamitische theologie die frequent in de rapportages voorkomen worden in de regel één keer in het begin cursief geschreven.

Vertalingen

Citaten uit het Arabisch en Frans zijn door mij vertaald, tenzij anders vermeld. Bij de vertaling van de Koran uit het Arabisch heb ik gebruik gemaakt van Leemhuis, 2001, tenzij anders vermeld.

Referenties

Geciteerde auteurs in de geraadpleegde bronnen worden niet apart opgenomen in de bibliografie.

Bij referenties met drie auteurs worden eerst alle drie auteurs genoemd, daarna wordt volstaan met de naam van de eerste auteur, gevolgd met 'e.a.'.

Auteurs van Arabische literatuur die met het lidwoord al- beginnen worden in de bibliografie gealfabetiseerd aan de hand van de eerste letter van hun naam na het lidwoord. Bijvoorbeeld: al-Sakandarî en al-Suyûtî zijn in de bibliografie terug te vinden onder Sakandarî, al-respectievelijk Suyûtî, al-.

Koran en Hadith

Koran wordt altijd met een hoofdletter geschreven, ook in samenstellingen met andere woorden. Hadith wordt in enkelvoud en met een hoofdletter geschreven voor zover dit woord verwijst naar de gehele profetische traditie (heilige bron). Wanneer dit woord naar concrete overleveringen van de profeet verwijst dan wordt het met een kleine letter geschreven. De bronnen van de overleveringen van de profeet die tijdens het onderzoek zijn genoemd door respondenten zijn vastgesteld op gezag van de onderzochte islamitisch geestelijk verzorgers tijdens of na het veldonderzoek. Soms werd de bron ter verificatie aan moskee-imams voorgelegd. Ik heb dan ook volstaan met een vermelding van de vertelling van de overlevering (bijvoorbeeld Muslim of Bukhârî) zonder nadere specificatie. Als een overlevering in de geraadpleegde literatuur wordt geciteerd, dan wordt naar deze literatuur verwezen.

Woord vooraf

Deze studie is ingegeven door mijn algemene interesse voor de manier waarop de islam als uitheemse religie vorm krijgt op Nederlandse bodem. Mijn stelling daarbij is dat voor een goede inbedding van de huidige en toekomstige generaties moslims in de samenleving, de theologische onderbouwing van hun aanwezigheid onmisbaar is. Dit onderzoek tracht, vanuit een empirische basis, een bijdrage te leveren aan deze theologische onderbouwing in casu de islamitisch geestelijke verzorging. Specifiek wilde ik de islamitisch geestelijk verzorgers als nieuwe beroepsgroep handvatten aanreiken voor hun professionele identiteit. Met de voltooiing van dit proefschrift zijn hopelijk deze twee doelen gerealiseerd. Ik heb daar in ieder geval met veel overtuiging aan gewerkt. Maar niet alleen.

Ik ben ondersteund en begeleid door twee bijzonder kritische, behulpzame en geleerde promotores: prof. A.J. Baart en prof. H.L. Beck. Voor hun deskundige begeleiding, hun geloof in dit project en voor hun ongekende geduld wil ik mijn dankbaarheid graag betuigen. De leden van de leescommissie: prof. dr. R.R. Ganzevoort, prof. dr. P.S. van Koningsveld, prof. dr. A. Smaling en prof. dr. J.B.M. Wissink hebben dit proefschrift mede beoordeeld. Zij deden dat op een bijzonder constructieve en dialogische wijze. Ik heb daar mijn voordeel mee kunnen doen. Ik ben hen daarvoor erkentelijk en dankbaar.

Dit project was ook niet geslaagd zonder de medewerking van de directie van de Dienst Justitiële Inrichtingen. P. van der Sande, toen directeur van het Gevangeniswezen, gaf mij met overtuiging toestemming om veldonderzoek binnen de muren van gevangenissen te doen. Ik ben hem hiervoor dankbaar. Ik dank ook de locatiedirecteuren, het personeel en uiteraard de islamitisch geestelijk verzorgers, collega's van andere denominaties en gedetineerden die aan dit onderzoek hebben meegewerkt. R. Vermeulen, toenmalige portefeuillehouder en zijn opvolger T. Bogers, nu directeur van de Dienst Geestelijke Verzorging, ben ik dankbaar voor de logistieke en morele steun.

Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan al degenen die mij hebben ondersteund bij de afronding van dit project. Ds. J. Beks en drs. D. Everts dank ik voor de morele steun en voor het inhoudelijke en redactionele commentaar op het manuscript.

Ik dank ook Uitgeverij PAMAC en Aad Verhoef voor de professionele verzorging van het proefschrift en het verzorgen van de uitnodigingen voor de promotie.

Ten slotte betuig ik mijn dankbaarheid aan mijn gezin: echtgenote Loubna en kinderen Nassim, Siraadj en Jinaan. Zij gaven mij de rust en inspiratie die nodig was om de promotie te combineren met een druk en werkzaam bestaan. Met veel geduld hebben zij gewacht op de voltooiing van dit proefschrift. Ik ben ook mijn ouders erkentelijk voor de morele steun, alhoewel vanuit een grote afstand (Marokko). Aan hen heb ik mijn onderzoekende en nieuwsgierige instelling te danken.

I Probleemstelling en onderzoeksmethodologie

1 Inleiding

1.1 Context probleemstelling

De vestiging van moslims in Nederland heeft in de loop van de tijd geleid tot wat in migratiestudies het ontstaan van de islamitische geloofsgemeenschap¹ of 'la naissance d'une religion'² wordt genoemd. Deze aanduidingen wijzen enerzijds op de statistische zichtbaarheid van moslims als gevolg van de demografische groei en de toename van de islamitische instituties, en anderzijds op de inhoudelijke normatieve bijdrage van de islam in het spectrum van de Nederlandse samenleving. In deze normatieve zichtbaarheid spelen moslimgeestelijken een belangrijke rol. Zij zijn de formele religieuze autoriteit om de normatieve aspecten van de islamitische religie te produceren, reproduceren en implementeren. De inbreng van deze geestelijken wordt sinds begin jaren negentig met grote belangstelling gevolgd. De meeste aandacht gaat naar de moskee-imams. Dat de moskee-imams een rol in het bovengenoemde ontstaansproces spelen, wordt breed onderkend. Echter, dit onderschrijven heeft eerder de strekking van een verwachting dan van een vaststelling van het feit dat die rol feitelijk wordt vervuld. Deze rol wordt dikwijls ondergebracht bij de noemer 'bijdrage aan de integratie van de moslims'. Men verlangt van de imams dat ze de integratie van minderheden met een islamitische achtergrond bewerkstelligen of in ieder geval dat ze dit proces niet tegenwerken.³ In zulke discussies worden ook uitspraken gedaan over het vermogen van de imams om de verwachtingen die men van hen koestert waar te maken. De strekking van deze uitspraken is dat de imams over het algemeen niet competent zijn om deze opdracht te volbrengen, dat wil zeggen ze kunnen het niet, ze willen het niet of, sterker nog, de religie die ze dragen en overdragen zou zich niet voor een dergelijk streven lenen. De twijfels over loyaliteit van de imams aan de gevestigde samenleving en de geldende rechtsorde maken onderdeel uit van de twijfels over hun competenties.

Vanuit dit integratie- en emancipatiediscours, met al de associaties die dit discours oproept, is naar de positie en de rol van de moskee-imam in Nederland inmiddels het nodige onderzoek verricht.⁴ Over de positie en de rol van de imams in het publieke domein weten we nog te weinig. Met de imam in het publieke domein doel ik hier op wat is gaan heten de ‘islamitisch geestelijk verzorger’ in de sectoren Justitie, Defensie en Zorg. Dit zijn publieke domeinen waar het aanbieden van geestelijke verzorging een wettelijke grondslag heeft. Dit onderzoek richt zich op deze specifieke groep geestelijken. Bij de sector Zorg en bij Defensie is de geringe aandacht voor de inzet van moslimgeestelijken wellicht te verklaren door het feit dat er weinig tot geen islamitisch geestelijk verzorgers werk(t)en. Zo wordt in het Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging⁵ dat grotendeels gaat over de geestelijke verzorging⁶ in zorginstellingen, en dat maar liefst 927 pagina’s telt, marginaal gerefereerd aan de islamitisch geestelijke verzorging. Aan de positie van de islamitisch geestelijk verzorger in justitiële inrichtingen wordt in het geheel geen aandacht besteed: ‘In dit nieuwe handboek komen niet direct allochtone geestelijk verzorgers aan het woord. Wel wordt in deel I uitvoerig aandacht besteed aan multireligiositeit en interculturalisatie.’⁷ De aandacht die er is heeft ook voornamelijk betrekking op het gebrek aan imams in de sector Zorg en bij Defensie. De inzet van islamitisch geestelijk verzorgers in justitiële inrichtingen bleef grotendeels onopgemerkt, ondanks hun significante aanwezigheid vanaf de tweede helft van de jaren negentig van de vorige eeuw. Wel wordt er met een zekere regelmaat verwezen naar het belang van de islamitische zielzorg in de gevangenissen, maar dan vooral als een nevenactiviteit van de moskee-imam.⁸ In enkele gevallen werden kleine verkennende studies naar de aard van de behoefte aan de imam onder gedetineerden verricht.⁹

Dit onderzoek richt zich op de praktijk van de islamitisch geestelijke verzorging bij Justitie. Aanvankelijk ging mijn interesse ook uit naar de sector Zorg en naar Defensie. Om een aantal overwegingen is daarvan echter afgezien. Zo bleek al gauw dat het institutionele kader bij de Zorg en Defensie nog zwakker was dan bij Justitie als het gaat om de positie van de islamitisch geestelijke verzorging. Bij Defensie waren er geen islamitisch geestelijk verzorgers.¹⁰ Bij de Zorgsector bleek bij aanvang van het onderzoek dat er slechts twee en mogelijk drie deel-

tijd islamitisch geestelijk verzorgers actief waren. Verder verschilt geestelijke verzorging met betrekking tot delinquentie in thematisch opzicht wezenlijk van de geestelijke verzorging in de andere twee sectoren. Deze verschillen vragen om een afzonderlijke theologische aanpak en een andere zorgbenadering.¹¹ Het was interessanter om het onderzoek te richten op de justitiecontext, alleen al vanwege de reikwijdte. Zo bleek uit het vooronderzoek dat er rond de dertig islamitisch geestelijk verzorgers werkzaam waren als justitie-imam of gevangenisimam, zoals ze in deze onderzoeken werden genoemd.¹² Op een groepsfoto uit 2000 die is genomen tijdens de eerste studiedag van de islamitisch geestelijk verzorgers bij Justitie, zijn zeker 28 islamitisch geestelijk verzorgers te tellen. Hanrath heeft in 2000 in zijn ongepubliceerde scriptie 31 freelance islamitisch geestelijk verzorgers geteld en acht islamitisch geestelijk verzorgers die in loondienst werkten in de regio Rijnmond bij de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR).¹³ Uit bestudering van dit overzicht blijkt echter dat er veel dubbel is geteld, doordat sommige geestelijk verzorgers op meerdere locaties werkten. Ook is niet uit te sluiten dat sommige islamitisch geestelijk verzorgers die in deeltijd bij SPIOR in dienst waren ook elders werkzaam waren als freelance geestelijk verzorger. Op de bovengenoemde foto stonden, zo bleek uit een nadere verificatie, zowel de islamitisch geestelijk verzorgers die onder de vlag van SPIOR werkten alsook zij die freelance werk deden in andere regio's.

Zoals hierboven is vermeld, is weinig onderzoek verricht naar hoe het eraan toegaat in de praktijk van de islamitisch geestelijke verzorging. Bij een inventarisatie zijn de volgende - deels ongepubliceerde - studies en verkenningen op dit gebied aangetroffen. In 1988 concludeerde Hirsch Ballin: 'In de penitentiaire inrichtingen is de geestelijke verzorging voor leden van minderheidsgroeperingen ontoereikend.'¹⁴ In 1996 stelde Jonquière in haar ongepubliceerde scriptie onder begeleiding van de islamoloog en hoogleraar vergelijkende godsdienst-wetenschap Van Koningsveld het volgende vast: 'Op dit moment [juli 1996; M.A.] is er geen goed werkende islamitisch geestelijke verzorging. Moslimgedetineerden kunnen zich wenden tot de vertegenwoordigers van de drie aanwezige denominaties: Protestants, Katholiek en Humanistisch. Het aanstellen van de imams wordt bemoeilijkt door verschillende zaken...'¹⁵ Hieruit kan opgemaakt wor-

den dat er vóór 1996 niet veel viel te onderzoeken omdat er geen of te weinig islamitisch geestelijk verzorgers actief waren, hoewel de belangstelling voor de islamitisch geestelijk verzorger in 1982 is vastgesteld.¹⁶ Kloosterboer en Yilmaz publiceerden in 1997 in opdracht van de Nederlandse Islamitische Raad de uitkomsten van een enquête onder gedetineerden over de behoefte aan geestelijke verzorging onder moslimgedetineerden, over de feitelijke beschikbaarheid van islamitisch geestelijk verzorgers en over de randvoorwaarden waarin deze hun werk zouden kunnen doen wanneer ze aangesteld zouden worden.¹⁷ Deze publicatie ging echter marginaal in op de inhoudelijke inzet van de toen al werkende islamitisch geestelijk verzorgers. Daar heeft Hanrath in zijn scriptie in 2000 onder begeleiding van de criminoloog Bovenkerk iets meer aandacht aan besteed. Van een rapportage met een omvang van 45 pagina's is echter maar een tiental pagina's besteed aan de inhoudelijke inzet van de gevangenisimam, zoals Hanrath de islamitisch geestelijk verzorgers in deze rapportage aanduidt. Daarbij gaat het hoofdzakelijk om feitenmateriaal. Dat geldt ook voor Boersma in haar ongepubliceerde scriptie in 2005 onder begeleiding van hoogleraar recht en cultuur van de islam Buskens, waarin zij in één van de vier hoofdstukken inging op enkele activiteiten van de islamitisch geestelijk verzorgers.¹⁸ Enige doordenking of theorievorming, zeker vanuit theologisch perspectief, is hier niet aan de orde. Fundamenteel empirisch onderzoek naar de islamitisch geestelijke verzorging in justitiële inrichtingen is er verder niet. Ook een speurtocht op internationaal niveau naar onderzoek op dit terrein heeft geen resultaat opgeleverd. In deze leemte wil dit onderzoek voorzien. Ik licht hieronder toe hoe ik daarbij te werk ben gegaan.

1.2 Ontwikkeling van de probleemstelling

Het onderhavige onderzoek gaat over de islamitisch geestelijke verzorging in detentie. Als ingang daartoe ga ik na hoe de islamitisch geestelijk verzorgers in penitentiaire inrichtingen handelen. Ik beperk me tot een viertal casussen. Ik vertrek hierbij vanuit een aantal hypothetische spanningen waarvan het vermoeden bestaat dat de islamitisch geestelijk verzorgers ermee te maken hebben. Alvorens ik op deze spanningen inga, werk ik de probleemstelling verder uit.

1.2.1 Wat is geestelijke verzorging?

Er zijn heel wat omschrijvingen voor de geestelijke verzorging in omloop. Voor dit onderzoek hanteer ik een omschrijving die gebaseerd is op de volgende elementen. Geestelijke verzorging in Nederland is ontstaan als variant van het algemene pastoraat, zoals ze in de christelijke context wordt genoemd, heeft zich ontwikkeld tot een deeltaak daarvan en recentelijk tot een sterk gespecialiseerde tak. Als algemeen pastoraat wordt zijn ontstaan ver in het verleden getraceerd. Het vindt zijn legitimatie in de heilige bronnen.¹⁹ In islamitische context treffen we zijn sporen met betrekking tot detentie tot in de tijd van de profeet Mohammed aan. Al-Khalîfî verwijst naar de oprichting van de eerste gevangenis in de islam. Het ging om een vleugel in de moskee waarin een aantal gevangenen zouden worden gezet. Volgens al-Khalîfî illustreert dit het belang van godsdienstuitoefening voor het welzijn van de gevangene en het effect hiervan op zijn herstel.²⁰ De gevangene zou zijn voordeel doen met het aanhoren van de *âdhân* (oproep tot gebed), het verrichten van de gebeden en het verblijf in de buurt van de *ḥurmat al-masjid* oftewel de heiligheid van de moskee. Gevangenen kregen ook bezoek van de geestelijke. Volgens Al-Khalîfî werd in de tijd van de profeet en zijn vier opvolgers *al-ḥulafâ' al-râshidîn*²¹ de methode van al-manhadj *al-da'awî al-'âm* (algemene dawa) toegepast.²² *Al-manhadj al-da'awî al-'âm* komt overeen met of past binnen de aanpak van het algemene pastoraat. Volgens al-Khalîfî begon een deeltaak van deze *al-manhadj al-da'awî al-'âm* zich in de tijd van de Abbasieden te ontwikkelen.²³ Zo zouden de staatshoofden Ibn Mansûr al-Mahdî (gest. 785) en Hârûn al-Rashîd (gest. 809) aandringen op het inzetten van gerichte godsdienstige begeleiding voor gevangenen ten behoeve van hun herstel. Hârûn al-Rashîd zou zo ook gevangenen vrij hebben gelaten, die aan de hand van deze begeleiding tot religieuze inkeer zijn gekomen (*tanba*) en zo hun leven beterden.²⁴ Echter, een inventarisatie in de islamitische landen leert dat tot de dag van vandaag de islamitisch geestelijke verzorging die wordt aangeboden onder wat we het 'algemeen pastoraat' kunnen noemen valt. Algemeen pastoraat komt in mijn benadering overeen met het (moskee)imamschap. Het imamschap wordt als het ware voortgezet in detentie. Hooguit als deeltaak, maar niet als specialisatie.

Ik sta nu stil bij de geestelijke verzorging als specialisatie en beperk me tot de Nederlandse context. In deze context kent de geestelijke verzorging een lange traditie, maar onder deze benaming is zij een betrekkelijk jong fenomeen dat ontstond in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. ‘Geestelijke verzorging’ kwam voort uit ‘de pastorale werkzaamheden van priesters en predikanten in ziekenhuizen en zorginstellingen.’²⁵ Geestelijke verzorging als specialisatie, dat wil zeggen als systematische zielzorgmethode,²⁶ is recenter en heeft in de Nederlandse context haar grondslagen na de Reformatie gekregen.²⁷ Geestelijke verzorging is een categorale pastorale zorg. ‘Categoraal’ moet hier verstaan worden als aanduiding van de geestelijke zorg die gericht is op een categorie mensen ‘die vanwege hun sociale functie en/of levenswijze niet geschikt door de territoriale parochie kunnen worden verzorgd en die soms daarentegen een bijzondere benadering en verzorging vragen’²⁸ omdat hun zorgbehoefte wordt ‘opgeroepen door een of andere bijzondere aanleiding of oorzaak.’²⁹ Categorale zorg is dus thematisch gericht.³⁰ Denk aan de hoofdthema’s misdaad bij detentie, ziekte bij de Zorgsector en oorlog bij Defensie. Het gaat om een vorm van zielzorg die zich kenmerkt door persoonlijke aandacht³¹ en gerichtheid op de individualiteit³² in plaats van de gemeenschappelijkheid³³ die kenmerkend is voor het basis- of algemeen pastoraat.

Samenvattend versta ik onder geestelijke verzorging de categorale pastorale zorg als aspect van zielzorg die zich richt tot individuen met een bijzondere aanleiding en voor wie het algemene of basispastoraat niet toegankelijk oftewel niet beschikbaar is.³⁴ Deze omschrijving sluit mijns inziens het meest aan bij de kenmerken van wat we enigszins geforceerd kunnen noemen: het islamitisch categorale pastoraat en de huidige stand van zijn ontwikkeling.³⁵

1.2.2 Islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse penitentiaire inrichtingen

Aan de geestelijke verzorging van gedetineerden ligt het principe van de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing ten grondslag. Vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing is een grondrecht dat

verankerd is in nationale en internationale verdragen.³⁶ De Nederlandse Grondwet schrijft onder artikel 6 voor, dat elke burger vrij is om zijn of haar godsdienst individueel of in gemeenschap te belijden. Dit grondrecht is verder uitgewerkt in artikel 41, lid 1 van de Penitentiaire Beginselenwet (PBW): ‘De gedetineerde heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen te belijden en te beleven’³⁷ omdat hij ‘niet zelf kan voorzien in geestelijke, medische en sociale voorziening.’³⁸ Hij is door de overheid ‘op basis van onvrijwilligheid in een bijzondere positie [...] gebracht.’³⁹ De Nederlandse overheid heeft zich vervolgens verplicht gesteld op te treden ter verwezenlijking van dit grondwettelijke recht. Zo vonden in de penitentiaire inrichtingen de eerste aanstellingen van gevangenis-aalmoezeniers en gevangenispredikanten eind jaren vijftig van de vorige eeuw plaats.⁴⁰ De veranderende religieuze en levensbeschouwelijke samenstelling van de gevangenispopulatie maakte dat geestelijk verzorgers van andere religieuze en levensbeschouwelijke denominaties hun intrede hebben gedaan. De differentiatie van de geestelijke verzorging naar verschillende religieuze en levensbeschouwelijke confessies vloeit voort uit het gelijkheidsbeginsel dat verankerd is in artikel 1 van de Grondwet. Eind jaren zestig van de vorige eeuw verscheen de humanistisch geestelijk verzorger. Eind jaren negentig volgden de islamitisch geestelijk verzorgers. Zo zijn er in 1999 acht islamitisch geestelijk verzorgers in dienst gekomen van SPIOR, die hen min of meer detacheerde bij een aantal justitiële inrichtingen in Zuid-Holland.⁴¹ Het ging omgerekend om zes formatieplaatsen.⁴² Hanrath heeft in 2000, zoals hierboven is gemeld, 31 islamitisch geestelijk verzorgers geïnventariseerd. Op het moment van de inventarisatie varieerde de duur van hun werkbetrekking tussen zes maanden en drieënhalf jaar, met uitzondering van één geestelijk verzorger die al zes jaar werkzaam was in een Vreemdelingenbewaring. De omvang van hun dienstbetrekking zag er als volgt uit. Eén islamitisch geestelijk verzorger had een betrekking van twee uur per week, één had drie uur per week, vijf werkten vier uur per week, acht werkten acht uur per week, één werkte tien uur per week, drie werkten twaalf uur per week, vijf werkten zestien uur per week en de rest tussen twintig en veertig uur, in totaal 333 uur per week.⁴³ Dat zijn omgerekend minder dan negen formatieplaatsen volgens de inventarisatie van Hanrath.⁴⁴

De condities waarin de islamitisch geestelijke verzorging haar intrede in de penitentiaire inrichtingen deed, waren niet gunstig voor een jonge praktijk. Zij is als het ware geboren in een vreemde omgeving zonder voorgeschiedenis en in afwezigheid van een aantal belangrijke factoren die bij het vak horen, zoals een opleiding met de daarbij behorende theorie en wetenschap,⁴⁵ een zendende instantie en een passende rechtspositie⁴⁶ en rechtsbescherming die de collega's van de gevestigde denominaties genoten. De islamitisch geestelijke verzorging is slechts met hoofdrolspelers geboren: de gevangenisimams en de directe gebruikers. De aangestelde islamitisch geestelijk verzorgers, in de meeste gevallen met een achtergrond als moskee-imam, waren aangewezen op hun vermogen tot improviseren in hun vakuitoefening. In feite hielden ze zich bezig met een dubbele improvisatie. Als moskee-imam moesten zij al in een westerse context improviseren gezien het feit dat hun klassieke profiel niet was berekend op een opdracht in deze nieuwe context. Van hieruit gingen zij als gevangenisimam ook nog eens improviseren in een nog specifiekere context: het publieke domein. De achterstandspositie van de gevangenisimams hing ook samen met het feit dat bij hen, althans aanvankelijk, over de gehele breedte sprake was van lager genoten opleidingen dan bij de collega's van de gevestigde denominaties en dat ze door hun migratieachtergrond hebben moeten starten vanuit een culturele achterstand.⁴⁷ Verder ontbrak het hen in de praktijk aan strategische werkkaders, zoals een visie op de relatie religie en staat, een visie op religie en samenleving, een visie op bestrijding van criminaliteit vanuit religieus perspectief en een visie op detentie en humaniteit. Verder ontbrak een zendende instantie en een ambtelijke en religieuze leiding, zoals die gebruikelijk waren bij de gevestigde denominaties.⁴⁸ Ook bewoog de islamitisch geestelijke verzorging zich, als onderdeel van het zogeheten islamdebat, in een maatschappelijk en politiek overgevoelige omgeving, waarbij niet alleen fundamenteel aan de competentie van de moslimgeestelijken wordt getwijfeld, maar ook aan hun loyaliteit.⁴⁹ Onder deze condities moest de islamitisch geestelijke verzorging vorm krijgen en opgebouwd worden, zowel op organisatorisch als op inhoudelijk vlak. De interessevraag van dit onderzoek was hoe deze vorm van imamschap eruit zou zien in deze complexe beginsituatie.

1.2.3 Probleemstelling van het onderzoek nader uitgewerkt

De probleemstelling van het onderzoek luidt dat er geen zicht is op de praktijk van de islamitisch geestelijke verzorging. Onder ‘praktijk’ versta ik hier wat de islamitisch geestelijk verzorgers feitelijk doen, hoe ze dat doen, alsook de theologische fundering van wat ze doen. Gebrek aan inzicht hierin is maatschappelijk en vakinhoudelijk niet wenselijk. Het gaat immers om een substantiële onderneming van de islamitische geloofsgemeenschap. Men denke aan de uitdaging om overtuigend binnen het model van de scheiding tussen kerk en staat te werken (zowel binnen als buiten de moslimgemeenschap wordt deze stap als niet vanzelfsprekend beschouwd), aan de ontwikkeling van een geestelijk zorgmodel in een uitheemse omgeving en aan de verwantschap met andere relevante ontwikkelingen die afstemming vereisen, zoals de oprichting van imamopleidingen, opleidingen voor islamitisch geestelijke verzorging en universitaire opleidingen voor islamitische theologie. Deze ontwikkelingen maken dat gedetailleerd inzicht in wat zich op het domein van de islamitisch geestelijke verzorging afspeelt urgent is. Inzicht hierin verschaffen is het doel *van* dit onderzoek.⁵⁰

Om met deze probleemstelling aan de slag te gaan, heb ik een aantal spanningen geformuleerd.⁵¹ Deze zijn gebaseerd op de uitkomsten van het oriënterende vooronderzoek dat ik gedurende 2000 en 2001 heb verricht en op literatuurstudie. Ze zijn zodanig geformuleerd dat ze voorzien in een richtinggevend kader voor het onderzoek. De geformuleerde spanningen zijn echter geen hypothesen die nader worden getoetst. Ze zijn bedoeld om op gang te komen in het onderzoeksproces.⁵² De spanningen zijn verder verdeeld over drie niveaus die ik deels ontleen aan de indeling die gebruikelijk is bij de geestelijke verzorging in de Zorgsector.⁵³

- A. *Spanningen op het niveau van het ambtsbalve.* Hier gaat het om spanningen omtrent religieuze identiteit, identiteitsbinding en vertegenwoordiging van het religieuze genootschap.
- B. *Spanningen op het niveau van de professionele kwaliteit.* Hier gaat het om sociaalwetenschappelijke en theologische kennis en methodieken en vaardigheden die vereist zijn om de doelgroep van de geestelijke verzorging te dienen.

- C. *Spanningen op het niveau van de omgeving.* Hier gaat het om bejegening van de nieuwe beroepsgroep door de instellingen en de algemene sfeer en randvoorwaarden waarin het beroep wordt uitgeoefend.

A.1 Religieuze traditie

De islamitisch geestelijk verzorger vertegenwoordigt een geloofstraditie. Op basis hiervan wordt geestelijke bijstand van hem verlangd. Verondersteld wordt dat de nieuwe context om een kritische houding vraagt ten opzichte van de eigen traditie. Dat levert hermeneutische opgaven op. Slaagt de islamitisch geestelijk verzorger er niet in om de religieuze traditie⁵⁴ tot spreken te brengen in de nieuwe context, dan leidt dit tot onder meer herkenbaarheidsproblemen. Dat geldt vooral voor de tweede en derde generatie van de doelgroep die de islamitisch geestelijk verzorger bedient. Een te sterke hermeneutische inslag kan aan de andere kant tot onbegrip leiden en op weerstand stuiten bij het meer behoudende deel van de doelgroep.

A.2 De zendende instantie

In Nederland worden geestelijk verzorgers door een zendende instantie voorgedragen voor een betrekking bij de overheid. De zendende instantie staat garant voor de religieuze geschiktheid en bekwaamheid van de geestelijk verzorger en is theologisch verantwoordelijk voor zijn of haar inzet. De islamitisch geestelijk verzorger staat niet onder het gezag van een zendende instantie. Sterker nog, die bestond bij aanvang van het onderzoek niet eens. Dit roept vragen op over de transparantie van de islamitisch geestelijke verzorging, over de traditie die hij vertegenwoordigt en over zijn religieuze inbreng. De islamitisch geestelijk verzorger mist ook de formele steun van een zendende instantie, waardoor zijn positie als vertegenwoordiger van een religieuze confessie binnen de penitentiaire inrichting kwetsbaar wordt. Aan de andere kant kan het werken onder de paraplu van een zendende instantie beperkingen op de autonomie van de islamitisch geestelijk verzorger opleveren en mogelijk tot conflictueuze ver-

houdingen leiden. Daarbij speelt ook de vraag of een (op te richten) islamitische zendende instantie überhaupt in staat is om een inhoudelijk religieuze opdracht te formuleren voor de inzet van de islamitisch geestelijk verzorgers.⁵⁵

B.1 Opleiding

Voor het werken als geestelijk verzorger bij Justitie is een theologische opleiding op academisch niveau vereist. De islamitisch geestelijk verzorgers hebben meestal hun opleidingen in het buitenland genoten, meestal in de landen van herkomst. Het niveau van de aldaar genoten opleidingen correspondeert vaak niet geheel met de geldende academische normen in Nederland. Genoten opleidingen in landen van herkomst sluiten bovendien niet aan bij de westerse werkcontext. In Nederland bestond bij aanvang van dit onderzoek nog geen erkende opleiding voor islamitisch geestelijk verzorger. De bestaande opleidingen voor de geestelijk verzorgers van andere denominaties zijn niet afgestemd op de islamitische praktijk.⁵⁶ Deze achterstand leidt tot minderwaardigheidsgevoel bij de nieuwkomers en tot een gevoel van degradatie⁵⁷ bij de gevestigde collega's.

B.2 Handelingsmodel

De islamitisch geestelijk verzorgers beschikken niet over een wetenschappelijk gefundeerd handelingsmodel voor het begeleiden van gedetineerden dat richting kan geven aan het professioneel handelen en waaraan de eigen praktijk getoetst kan worden.⁵⁸ Hierdoor komen ze niet verder dan de improvisatiefase. De toepassing van wetenschappelijk gefundeerde handelingsmodellen van de gevestigde collega's zorgt voor onzekerheid omtrent de aansluiting van deze modellen bij de eigen praktijk en ontnemt de islamitisch geestelijke verzorging bovendien de mogelijkheid om eigen modellen te ontwikkelen.

B.3 Pastorale traditie

De islam kent nog geen eigen traditie van (systematische) categorale pastorale zorg.⁵⁹ De islamitisch geestelijk verzorger opereert derhalve improviserend vanuit het basispastoraat. De categorale pastorale zorg vraagt echter om specifieke competenties en werkmethodes. Niet duidelijk is of de islamitisch geestelijk verzorgers over deze competenties beschikken en of hun religieuze traditie zich überhaupt voor deze specialisatie leent.

B.4 Beroep

Het aanstellen van islamitisch geestelijk verzorgers op basis van de zogeheten freelance constructie en in afwezigheid van bovengenoemde factoren - een zendende instantie, een opleiding, een ambtelijke leiding en een handelingsmodel - roept vragen op naar de aard van de werkzaamheden. Is het een vorm van betaald amateurswerk of is het een 'eerbiedwaardig ambt'?⁶⁰ Is het een roeping, een beroep of is het een beginstadium van beroepsvorming?⁶¹ Hoe verhouden deze elementen zich tot elkaar? Is het ontbreken van factoren als de zendende instantie en leiding een kwaliteitsgemis of een zegen voor deze geestelijke werkers met betrekking tot hun beroepsautonomie en het proces van beroepsvorming?⁶² Gaat het hier om het ontwikkelen van een eigen beroep of om het invoegen in een bestaande beroepstraditie met de eisen die deze stelt?

C.1 Beeldvorming

Islamitisch geestelijk verzorgers opereren in een terughoudende en wantrouwende omgeving die een ongunstig beeld heeft van de islam en de imam. Dit beeld dringt ook door tot het personeel van de inrichtingen en tot de collega geestelijk verzorgers. De beeldvorming is niet alleen gebaseerd op projecties van het islamdebat, maar ook op het ontbreken van inzicht in het feitelijk handelen van de islamitisch geestelijk verzorger. Uit zijn 'religieuze' achtergrond worden conclusies getrokken over zijn loyaliteit, terwijl de islamitisch geestelijk

verzorger niet (zeker) weet waar zijn loyaliteit moet zijn, niet weet of zijn handelingen wel of niet in strijd zijn met de van hem verlangde loyaliteit en of dit verlangen terecht is.⁶³ Deze moeilijk te verdragen situatie drukt de islamitisch geestelijk verzorgers in een defensieve houding die schadelijk is voor een goede beroepsuitoefening.

C.2 Vermaatschappelijking van de functie

Er wordt vanuit de omgeving druk uitgeoefend op de islamitisch geestelijk verzorger om andere activiteiten te verrichten, dat wil zeggen activiteiten die niet geestelijk van aard zijn. Dat manifesteert zich in de oproepen van uiteenlopende beroepsbeoefenaars om de imam in te schakelen als intermediair, als tolk, als vertegenwoordiger van een cultuur (interculturalisatie) en dergelijke. De spanning ligt hierin dat de islamitisch geestelijke verzorging naast zijn geestelijke achtergrond ook een ‘culturele meerwaarde’ heeft voor de organisatie. Schuift de inzet naar dat laatste, dan gaat dit ten koste van de eigen vakuitoefening als geestelijk verzorger.

C.3 Concurrentie

Aanpalende beroepsgroepen, zoals psychologen, maatschappelijk werkers, sociale raadslieden en het management, twijfelen aan de meerwaarde van de inzet van de islamitisch geestelijk verzorger. De twijfels zijn deels terug te voeren op een onderschatting van en vooral aan onbegrip over zijn inzet, deels op de vrees dat hij zich begeeft op andermans werkterrein. Deze situatie leidt gemakkelijk tot uitsluiten van de islamitisch geestelijk verzorger van overleg en afstemming.

C.4 Interdisciplinaire samenwerking

Geestelijk verzorgers van de gevestigde denominaties van christelijke en humanistische huize werken steeds vaker samen en zijn op deelactiviteiten inzetbaar voor doelgroepen die tot een andere religieuze of levensbeschouwelijke traditie behoren. Hun onderlinge verhouding

leidt tot minder spanningen dan wanneer de islamitisch geestelijk verzorger hierin meedoet. De islamitisch geestelijk verzorger richt zich uitsluitend tot de moslimgedetineerden en is vrijwel uitgesloten van een oecumenische aanpak. Hij is verder uitgesloten van een brede inzetbaarheid in de organisatie. De islamitisch geestelijk verzorger wordt aldus de mogelijkheid ontnomen om specifieke ervaringen op te doen in de omgang met andere doelgroepen dan zijn eigen vertrouwde doelgroep.

Overigens zal het verloop van het onderzoek uitwijzen welke spanningen er toe doen en welke niet of minder en of er nieuwe spanningen in beeld komen die bij aanvang van het onderzoek buiten zicht zijn gebleven. Over het algemeen is rekening gehouden met de mogelijkheid dat begrippen die in deze spanningen zijn verwoord een evolutie doormaken die kan leiden tot het gebruik van nieuwe, het achterwege laten van oude, het preciseren of toespitsen van de gehanteerde begrippen. De vraag of een geformuleerde spanning wel of niet aanwezig is en in welke mate, wordt in het tweede, derde en vierde hoofdstuk beantwoord. Als er een onverwachte spanning in beeld komt, wordt daar ook melding van gemaakt. In hoofdstuk V dat over reflectie gaat, zal ik expliciet terugkomen op een paar spanningen, maar dan vooral met het doel om te komen tot een verdere uitdieping en doordinking van enkele aspecten van de praktijk van de islamitisch geestelijke verzorging.

1.3 Doelstelling, relevantie en vraagstelling

Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is tweeledig. In de eerste plaats wordt gepoogd om inzicht te verschaffen in de wijze waarop de islamitisch geestelijke verzorging zich in de onderzochte casussen verhoudt tot de bovengenoemde veronderstelde spanningen. Het ingaan op deze spanningen is een middel om tot de praktijk van de islamitisch geestelijke verzorging door te dringen. Het is de bedoeling aldus op gang te komen in een onderzoeksveld waarover gedocumenteerde kennis zeer gering is. In de tweede plaats wordt gepoogd de pastorale

competenties die specifiek voor de islamitisch geestelijk verzorger zijn in kaart te brengen, een goede fundering van dit aspect van het beroep te schetsen en de theologische conceptie die eraan ten grondslag ligt te verhelderen. Vanuit een islamitisch praktisch theologisch perspectief is de doelstelling, anders geformuleerd, het verklaren (empirisch), begrijpen (hermeneutisch) en verbeteren (strategisch)⁶⁴ van de praktijk van de islamitisch geestelijke verzorging. Het gaat met andere woorden om beschrijven, duiden en handelen van deze praktijk.⁶⁵ In meer methodologische termen kunnen we spreken van kennisgerichtheid en handelingsgerichtheid van deze doelstelling.⁶⁶ Aansluitend bij deze tweede doelstelling zal ik de verkregen inzichten uitbouwen tot een ontwerp van een beroepsprofiel van de islamitisch geestelijk verzorger in zijn religieuze aspect. Dit ontwerp valt echter buiten het wetenschappelijk kader en wordt derhalve opgevoerd als epiloog in het laatste hoofdstuk.

Tot de doelstelling van dit onderzoek behoorde aanvankelijk ook het vanuit de empirie toewerken naar theorievorming en aansluiten bij lopende discussies en theorieën op het vlak van hedendaagse geestelijke verzorging. Maar al gauw bleek dat deze stap te ambitieus was, gelet op de intensiteit van de verkennende en explorerende fasen en de aandacht die deze opeiste. Ook bleken de beschikbare theorieën, discoursen en aandachtsvelden binnen de hedendaagse geestelijke verzorging te omvangrijk om vanuit dit onderzoek theoretische verbindingen te leggen. Een theoriegeoriënteerd onderzoek zou veel beter tot zijn recht komen in een vervolgonderzoek. Binnen het aandachtsveld waarop het onderzoek zich is gaan richten (patronen van de islamitisch geestelijke verzorging) vond wel op meerdere fronten aansluiting bij bestaande discussies en theorieën plaats, zowel binnen de islamitische theologie, het christelijk pastoraat als de geestelijke verzorging in de brede zin. Eigenlijk is hier niet zozeer sprake van aansluiting bij deze theorieën, maar eerder van toepassing van deze theorieën bij het doordenken van en voorstellen doen voor fundering van de islamitisch geestelijke verzorging.

Een andere ambitie die niet haalbaar bleek te zijn is een vergelijking of confrontatie met ervaringen en standpunten van elders in de westerse wereld werkzame gevangenisimams. Zowel in de oriëntatiefase als

gaandeweg en bij de afronding van het onderhavige onderzoek is namelijk vastgesteld dat er geen vergelijkbaar onderzoek in die landen is gedaan naar de islamitisch geestelijke verzorging. Voor zover er wel bronnen gevonden zijn, zijn deze vooral gericht op kengetallen, de betekenis van religie voor de (moslim)gevangenen en dergelijke. Geen ervan biedt een gedetailleerd inzicht in de praktijk van de gevangenis-imam. Ook was er geen documentatie voorhanden over de opvattingen van de islamitisch geestelijk verzorgers aldaar. Mijn veldbezoeken aan islamitisch geestelijk verzorgers in die landen (2008 en 2009)⁶⁷ hebben het globale inzicht opgeleverd dat daar interessante processen gaande zijn op dit vlak, maar dat een zinvolle vergelijking beter tot zijn recht komt in een zelfstandig veldonderzoek.⁶⁸ Overigens heeft de godsdienstsocioloog Beckford in 2001 geattendeerd op het gebrek aan wetenschappelijke interesse in en wetenschappelijke documentatie over religie binnen publieke instellingen, in het bijzonder penitentiaire inrichtingen: 'I opened this paper with the ironic observation that sociologists of religion have largely neglected to study institutions, such as prisons (...) where religion has been to some extent artificially protected against the corrosive acids of secularization...'⁶⁹ Wat de islam betreft, zijn in deze context nadien (voor zover ik kon nagaan) twee relevante studies verricht. Deze twee studies⁷⁰ zijn wel betrokken bij de confrontatie met literatuur in hoofdstuk V. Het betreft uitsluitend literatuur vanuit sociologisch perspectief, die de positie van de islamitisch geestelijk verzorgers zijdelings behandelt.

Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie

Dit onderzoek is het eerste empirische onderzoek op dit onderzoeksterrein dat beoogt fundamentele inzichten te verschaffen in de ontwikkeling van de islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse penitentiaire inrichtingen. Deze inzichten kunnen als uitgangspunt dienen voor verder onderzoek in Nederland en voor vergelijkend onderzoek naar de islamitisch geestelijke verzorging in andere westerse landen. De verkregen inzichten zijn relevant voor de verdere ontwikkeling van de theorie en de praktijk van de islamitisch geestelijke verzorging en voor de verdere toerusting en scholing van de islamitisch geestelijk verzorgers. Ze geven deze beroepsgroep een identiteit. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen ook van belang

zijn voor de islamitisch geestelijke verzorging in de sectoren Zorg en Defensie. Ook daar is de islamitisch geestelijke verzorging nieuw. Het is aannemelijk dat de hierboven geformuleerde spanningen zich ook in deze sectoren voordoen. Voorts zijn de verkregen inzichten relevant voor de invulling van het curriculum van de jonge academische opleidingen voor islamitische theologie aan Nederlandse universiteiten en hogescholen. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen bovendien nuttig zijn voor andere wetenschappelijke disciplines op het gebied van islam- en religiestudies, voor beleid en voor andere geïnteresseerden in processen van migratie, integratie en emancipatie van religieuze minderheden. Voor de collega geestelijk verzorgers van andere denominaties kunnen de uitkomsten van dit onderzoek dienen als aanzet tot reflectie over hun beroepsidentiteit. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen aanzetten tot een inhoudelijk, interreligieus of interlevensbeschouwelijk gesprek tussen de verschillende geestelijk verzorgers. Ook professionals in de zorg- en hulpverlening (zoals psychiaters, medici en sociaalwerkers) die geïnteresseerd zijn in de interculturele communicatie kunnen hun voordeel doen met de uitkomsten van deze studie. Ten slotte kunnen de bevindingen van het onderzoek de maatschappelijke discussie die de laatste jaren is ontstaan over religie in het publieke domein voeden en van nuttige inzichten voorzien.

De centrale onderzoeksvraag

Het feit dat we niet over al te uitvoerige gegevens en kennis op dit onderzoeksveld beschikken, vraagt om een verkennende, explorerende onderzoeksbenadering.⁷¹ Ik kom tot de volgende globale vraagstelling: hoe ziet de islamitisch geestelijke verzorging eruit in de detentiecontext? Oftewel: hoe geven de islamitisch geestelijk verzorgers in de onderzochte casussen vorm aan hun vak in de penitentiaire inrichtingen, in het licht van de bovengenoemde spanningen en vanuit de specifieke islamitische context?

1.4 Het betreden van het onderzoeksveld

Dit onderzoek is een casestudie. Het verschijnsel waar de casestudie zich op richt is de islamitisch geestelijke verzorging. De ingang voor deze studie zijn de dragers⁷² van dit verschijnsel, namelijk de islamitisch geestelijk verzorgers. Zij vormen de ‘instrumentele’⁷³ casussen. De onderzochte casussen zijn een viertal islamitisch geestelijk verzorgers in een aantal penitentiaire inrichtingen. Het onderzoek stuurt aan op een reconstructie van hun praktijk waarbij bepaalde eigenschappen in kaart worden gebracht. Omdat het om meerdere islamitisch geestelijk verzorgers gaat, spreken we van een multiple case-studie.

1.4.1 Gehanteerde criteria bij de selectie van de casussen

Vóór de keuze van een bepaalde casus dienen de criteria waar deze casus aan moet voldoen te worden vastgelegd.⁷⁴ Na bestudering van de bevindingen van het vooronderzoek heb ik de volgende criteria vastgesteld voor de te benaderen eerste casus. Het hoofdcriterium is dat de respondent hoofdzakelijk werkzaam moet zijn in een stabiele, overzichtelijke detentiecontext waar gedetineerden al veroordeeld zijn en de mogelijkheid hebben voor langdurig contact met de islamitisch geestelijk verzorger. Een gevangenis leent zich hiervoor. Daarnaast moet de islamitisch geestelijk verzorger conform de gehanteerde definitie voor de geestelijke verzorging de status van imam hebben. Dat betekent dat hij ervaring heeft opgedaan als moskee-imam. De respondent heeft verder meerdere jaren werkervaring als geestelijk verzorger, heeft voldoende uren tot zijn beschikking om een praktijk vorm te kunnen geven, behoort tot een van de grootste islamitische groeperingen in Nederland en moet zich in zekere mate in het Nederlands kunnen uitdrukken.

Bij aanvang van het onderzoek had ik nog niet vastgesteld hoeveel casussen er bestudeerd zouden moeten worden. Ik liet me bij deze keuze leiden door de bevindingen van de eerste casussen en de mogelijkheden die zich aandienen. Uiteindelijk is er voor gekozen om niet verder te gaan dan vier casussen. Aan deze keuze liggen de volgende

overwegingen ten grondslag. In de eerste plaats is het gebruikelijk bij een casestudie om het aantal casussen beperkt te houden. Ten tweede waren er bij aanvang van het onderzoek niet al te veel geschikte kandidaten beschikbaar voor het onderzoek. Er waren, zoals hierboven is gemeld, weliswaar rond de dertig islamitisch geestelijk verzorgers werkzaam, maar daarvan was een grote meerderheid net in functie. Een belangrijk criterium luidde dat de te benaderen islamitisch geestelijk verzorgers ruime veldervaring moesten hebben en daaraan voldeed toentertijd maar een beperkt aantal van hen. Daarnaast kon niet bij iedereen gesproken worden van een praktijk, omdat, zoals hierboven is gemeld, een groot aantal van hen een beperkt aantal uren tot zijn beschikking had. Betrekkingen van twee tot twaalf uur zijn niet substantieel genoeg om te spreken van een praktijk. Twee van de benaderde islamitisch geestelijk verzorgers, Hassan en Ahmed,⁷⁵ hadden een werkcontract van 32 uur per week, één, Mahmoud, had een betrekking van negentien uur en de vierde, Bekir, van twintig uur per week. Mahmoud en Bekir hadden naast hun betrekking als geestelijk verzorger bij Justitie ook een betrekking op het terrein van geestelijke verzorging elders. Allen waren in staat om de kerndiensten van de islamitisch geestelijke verzorging aan te bieden. Verder moest in acht genomen worden dat het onderzoek zich uitsluitend richt op een stabiele en overzichtelijke detentiecontext oftewel de context waarin gestraften ingesloten zitten. Vreemdelingenbewaring (toen beperkt in omvang), waar een specifieke groep zit die vaak geen delinquente achtergrond heeft, huizen van bewaring waar onveroordeelden worden opgesloten en tbs-klinieken vielen hierdoor buiten het onderzoek. Ten slotte bleken de uitkomsten van de eerste vier casussen voldoende te zijn om een eerste globaal beeld van de onderzochte praktijk neer te zetten en om dit beeld verder te analyseren.

1.4.2 Veiligstellen toegankelijkheid van het veld

Het veiligstellen van de toegankelijkheid tot het veld vormde bij aanvang van dit onderzoek, gelet op de complexiteit van dit veld, een bron van zorg. Er werd intensief geïnvesteerd in relaties in het veld. De volgende belemmeringen moesten overwonnen worden.

Toegankelijkheid islamitisch geestelijk verzorgers

De toegankelijkheid van moslims en hun instituties in Nederland is voor onderzoekers niet vanzelfsprekend. Men stoot daarbij dikwijls op vele complicaties.⁷⁶ Een van mijn eerste uitdagingen op dit punt was dan ook om spoedig te werken aan het opbouwen van een redelijke reputatie in het onderzoeksveld, die een basisvertrouwen zou opleveren. Hier is enkel gebruik gemaakt van persoonlijk contact en mondelinge toelichting van wat ik beoogde. Ik heb geen gebruik gemaakt van schriftelijke communicatie.⁷⁷ Vertrouwen was niet alleen nodig om toegang te verkrijgen tot de data, maar ook om draagvlak voor de uitkomsten van het onderzoek te creëren. Dat laatste was allesbehalve vanzelfsprekend gezien het feit dat een traditie van wetenschappelijke reflectie op de praktijk van de islamitisch geestelijke verzorging geheel ontbrak. Het creëren van draagvlak voor het onderzoek en de uitkomsten daarvan gold niet alleen voor operationele islamitisch geestelijk verzorgers, maar ook voor de islamitische gemeenschap in het algemeen. Denk aan een eventueel op te richten zendende instantie die verantwoordelijk zou zijn voor het religieuze profiel van uitgezonden geestelijk verzorgers. Ik heb aan deze opgave gewerkt door geleidelijk de sleutelpersonen in dit veld te benaderen en langdurige contacten met hen te leggen met de bijbehorende tijdsinvestering, mede voortgekomen uit de neveneffecten van mijn toenmalige werkzaamheden als maatschappelijk activeringswerker en door publicitaire werken en publieke spreekbeurten.

Toegankelijkheid justitiële inrichtingen

De toegang tot justitiële inrichtingen moest voor dit onderzoek op verschillende niveaus veilig gesteld worden. In ieder geval was de medewerking van de volgende actoren onontbeerlijk: de directie Dienst Justitiële Inrichtingen, de toenmalige portefeuillehouder Geestelijke Verzorging bij deze dienst, de directies van de door mij aangewezen inrichtingen en uiteraard de daar werkende islamitisch geestelijk verzorgers, collega's van andere denominaties én de gedetineerden. Voor de toegang tot het hoofdkantoor van de Dienst Justitiële Inrichtingen ben ik gegidst door de toenmalige

Hoofdaalmoezenier. Hij arrangeerde een gesprek met de toenmalige Portefeuillehouder Geestelijke Verzorging. Het gesprek met deze laatste, waaraan leden van de onderzoekscommissie van de Dienst Justitiële Inrichtingen deelnamen, mondde uit in een goedkeuring van mijn onderzoeksplan. Hierna kreeg ik schriftelijke toestemming van de sectordirecteur Gevangeniswezen om het onderzoek te verrichten. De sectordirecteur Gevangeniswezen heeft daarna de door mij aangewezen locatiedirecteur verzocht om het onderzoek te faciliteren. De locatie was door mij aangewezen nadat de daar werkende islamitisch geestelijk verzorger zijn medewerking had toegezegd. De schriftelijke toestemming van de sectordirecteur Gevangeniswezen heb ik als toegangsbewijs gebruikt bij de andere locaties waar het onderzoek is verricht. Op de gekozen locaties heeft het onderzoek op de volle medewerking en een optimale facilitering mogen rekenen van alle betrokkenen, van managementmedewerkers tot bewaarders.

1.4.3 Benadering respondenten eerste casus

Procedure en context werving respondenten

De islamitisch geestelijk verzorger van de eerste casus heb ik ontmoet tijdens het vooronderzoek. Hij bleek later aan de hierboven geformuleerde criteria te voldoen. Ik heb met hem vóór de start van het onderzoek verschillende oriënterende gesprekken kunnen voeren, vaak in de plaatselijke moskee. Hij maakte daar deel uit van een team van Koranreciterende imams, dat voor dit doel elke avond na het *maghreb*-gebed bijeenkwam. Deze contacten waren ook bedoeld om vertrouwen op te bouwen en mogelijke weerstanden bij hem weg te nemen. Er zijn ook de nodige sessies geweest om hem van het nut van het onderzoek te overtuigen. De houding van deze respondent ten opzichte van het onderzoek was namelijk aanvankelijk nogal aarzelend. Na zijn toezegging om aan het onderzoek mee te werken, heb ik conform het voorgeschreven protocol gehandeld, wat de volgende stappen heeft opgeleverd:

Op 23 mei 2002 heb ik een brief ontvangen van de sectordirecteur Gevangeniswezen waarin hij toestemming verleende voor de toegang

tot en uitvoering van het onderzoek in justitiële inrichtingen. De sectordirecteur had eerder al, na bestudering van mijn onderzoeksontwerp en een door mij op 12 september 2001 aan de portefeuillehouder Geestelijke Verzorging en de onderzoekscommissie gegeven toelichting, zijn medewerking toegezegd. In de brief werd de procedure waar ik me als onderzoeker aan moest houden uiteengezet. Een exemplaar met begeleidende tekst heeft de directeur van het Gevangeniswezen gestuurd naar de directeur van de door mij aangewezen locatie voor het verrichten van het onderzoek.

In juni 2002 heb ik contact gehad met de directeur van de gekozen justitiële inrichting om toestemming te vragen voor toegang en om werkafspraken te maken. De directeur reageerde positief en wees het Hoofd Managementondersteuning, hierna HMO, aan als contactpersoon. Wegens vakantieonderbrekingen kon er pas op 14 augustus 2002 een eerste afspraak met het HMO worden gemaakt. Op 14 augustus 2002 vond het gesprek met het HMO plaats. In dit gesprek heb ik de keuze voor penitentiaire inrichtingen verantwoord en de strekking van het onderzoek uiteengezet. Na het overhandigen van een exemplaar van het onderzoeksontwerp, heb ik werkafspraken gemaakt. Er is een intensief programma opgesteld van 12 september tot en met 14 september 2002. Het HMO heeft mij rondgeleid door de verschillende afdelingen en units van de inrichting en in contact gebracht met een aantal voor het onderzoek relevante personen, zoals geestelijk verzorgers en bibliotheekmedewerkers.

Het op 14 augustus 2002 opgestelde programma betrof afspraken over de wijze waarop ik mij in de penitentiaire inrichting kon bewegen, de interne begeleiding van respondenten, de plaats en duur van de interviews, de wijze waarop gedetineerden moesten worden benaderd, de veiligheid en het mee te nemen audiomateriaal voor de opname van de interviews. Overigens gold het strakke afsprakenschema alleen voor gedetineerden. Met de andere respondenten konden zonder tussenkomst van de directie afspraken worden gemaakt. Ook werd afgesproken dat voor mij relevante statistieken op verzoek geraadpleegd konden worden voor zover deze beschikbaar en openbaar waren. Van deze mogelijkheid heb ik geen gebruik gemaakt, omdat de bevindingen van het onderzoek geen aanleiding daartoe gaven. De

periode van 12 tot en met 14 september gold niet voor de omgang met de geestelijk verzorgers. De toegang tot deze respondenten was onbeperkt. Voorafgaand aan het opstellen van dit programma, tekende ik een verklaring aangaande geheimhouding en het in acht nemen van de privacy van gedetineerden en aangaande andere formele afspraken.

Het eerste onderdeel van het onderzoeksprogramma bestond uit een uitgebreide rondleiding op locatie met uitleg van het detentiesysteem. De rondleiding stelde mij in staat contacten te leggen met personen die later van belang bleken te zijn voor het onderzoek, hetzij voor oriënterende gesprekken om ideeën op te doen en mij in het detentiesysteem in te werken, hetzij om meer bekendheid aan het onderzoek te geven, hetzij om hen later te betrekken bij het onderzoek. Zo heb ik oriënterende gesprekken gevoerd met medewerkers van de bibliotheek en de docent kunstzinnige vorming, bij wie ik vooral doorvroeg op de religieuze beleving en uitingen van moslimgedetineerden. Op mijn verzoek heeft hij een paar illustraties getekend. Ik sprak ook collega geestelijk verzorgers van andere denominaties. Op basis van deze en latere gesprekken heb ik de respondenten gekozen die bij de casus werden betrokken.

De islamitisch geestelijk verzorger

Zoals hierboven is vermeld, heb ik de gekozen locatie pas benaderd nadat de hoofdrespondent, de islamitisch geestelijk verzorger, zijn medewerking had toegezegd. Aan deze toezegging ging veel tijdsinvestering van mijn kant om vertrouwen te wekken vooraf. Ik achtte het te riskant om te beginnen met het formeel benaderen van de locatie met alle procedures die daarbij horen zonder de zekerheid te hebben dat de islamitisch geestelijk verzorger, de belangrijkste factor, mee zou werken. Verdere afspraken voor interviews en observaties heb ik rechtstreeks met deze respondent gemaakt. Alle interviews en observaties zijn in de inrichting uitgevoerd, behalve het laatste interview dat bij hem thuis is opgenomen. Het betreft een islamitisch geestelijk verzorger van Marokkaanse afkomst die in het onderzoek de naam Mahmoud krijgt.

Gedetineerden

Conform de richtlijnen in de brief van de directeur van het Gevangeniswezen, heb ik een brief opgesteld waarmee de te interviewen gedetineerden geworven konden worden. De conceptversie heb ik vervolgens aan het HMO voorgelegd en met hem besproken. Na kleine aanpassingen werd een definitieve tekst gemaakt. In de brief gaf ik een korte beschrijving van het doel van het onderzoek en informatie over mijn achtergrond. Tevens legde ik uit wat ik van de gedetineerden verwachtte, waarom ik hen had benaderd en onder welke condities ik met hen mocht spreken, zoals geheimhouding, anonimiteit, privacybescherming en het recht van de gedetineerde om het gesprek zonder opgave van redenen te beëindigen. De brief is aan gedetineerden uitgedeeld door de afdelingshoofden. Ik heb de volgende criteria opgesteld op basis waarvan werving en selectie van gedetineerden heeft plaatsgevonden. De gedetineerden zitten voor een langere periode vast, ze moeten contacten hebben met de moslim geestelijk verzorger voor een minimale periode van zes maanden, ze kunnen hun gedachten begrijpelijk en voldoende in het Nederlands verwoorden en er moet sprake zijn van een goede spreiding over de etniciteiten. De opzet was dat werving dus niet via de geestelijke verzorging te laten gaan om voorselectie uit te sluiten. De naam van de moslim geestelijk verzorger is dan ook niet vermeld in de opgestelde tekst. Conform mijn wens en de door mij opgestelde criteria zijn drie gedetineerden aan mij voorgedragen uit de afdeling waar de betrokken islamitisch geestelijk verzorger werkzaam was. De drie gedetineerden hebben zich via een intekenbrief vrijwillig voor deelname gemeld, zo heeft men mij verzekerd. Het was niet duidelijk of er meer inschrijvingen waren dan de drie die aan mij zijn doorgegeven. Eén van hen is afgevallen op de dag dat ik hem kon interviewen vanwege een onverwachte overplaatsing. Er werd mij een andere kandidaat aangeboden die niet aan de taaleis voldeed (hij sprak geen Nederlands). Van deze mogelijkheid heb ik toch gebruik gemaakt.⁷⁸ Dat ging om een gedetineerde van de eerste casus. Voor de tweede casus zijn twee gedetineerden geworven zoals we hieronder zullen zien.

Aan de keuze om een beperkt aantal gedetineerden te raadplegen liggen de volgende overwegingen ten grondslag. In de eerste plaats is

het aantal van drie gedetineerden voor de eerste casus en twee gedetineerden voor de tweede casus als onderdeel van de ‘databronnen-triangulatie’⁷⁹ in kwalitatief opzicht wel te verantwoorden. De leidende vraag bij de benadering van gedetineerden (en van de collega’s) was: in hoeverre komt het beeld dat de onderzochte islamitisch geestelijk verzorgers over zichzelf, over hun inzet en over hun praktijk schetsen overeen met wat de omgeving waarneemt en ervaart? De groep gedetineerden die zich aandienende was bovendien gevarieerd (etniciteit, leeftijd, religieus profiel, delinquent gedrag), zodat gewaarborgd werd dat de waardering van de onderzochte islamitisch geestelijk verzorgers vanuit verschillende gezichtspunten is belicht. Verder spelen de beperkingen in detentie om in contact te komen met gedetineerden een belangrijke rol. Zo werd door de detentie-instelling voor het raadplegen van de gedetineerden een duidelijk afgebakende periode aangegeven waarin de interviews moesten plaatsvinden. Met de eerste gedetineerden kon tussen 12 en 14 september gesproken worden. Hiervoor werd een hoop geregeld door de inrichting in gang gezet. Gedetineerden die bereid waren om geïnterviewd te worden, moesten dit zo veel mogelijk doen buiten hun reguliere activiteiten, zoals sport, recreatie en het bezoek van gebedsdiensten. Dat heeft geleid tot een kleinere wervingsmarge doordat allerlei procedures werden toegepast.

Collega geestelijk verzorgers

Deze zijn in de eerste plaats voorgedragen door het HMO voor zijn vertrek. Hij had hen in een aparte zitting over het onderzoek ingelicht en vroeg hen namens mij om mee te werken aan het onderzoek. Een dominee en een pastor waren bereid gevonden om aan het onderzoek mee te werken. Maar ik heb hiermee pas ingestemd nadat ik op basis van mijn eigen verkennende gesprekken, kennismaking en het bijwonen van kerkdiensten en gespreksgroepen, een inschatting gemaakt had van de geschiktheid van deze kandidaten voor het onderzoek. Daar pasten deze voorgedragen geestelijk verzorgers goed bij.

Informanten

Bij wijze van proef, om op gang te komen en om ondersteunend materiaal te verkrijgen, heeft het HMO op mijn verzoek bemiddeld voor interviews met twee medewerkers van de bibliotheek en met een docent kunstzinnige vorming. Bij nader inzien is ervoor gekozen om deze personeelsleden te benaderen als informant en niet als respondent. Er zijn ook geen diepte-interviews opgenomen maar wel ongestructureerde gesprekken aan de hand van observaties te velde, zoals over het soort beschikbare literatuur, het leesgedrag van moslimgedetineerden, de gemaakte kunstwerken en schilderijen enzovoort. Aan de docent kunstzinnige vorming heb ik gevraagd om de kerk te tekenen. Deze tekeningen zijn als ondersteunend materiaal in het onderzoek opgenomen.

1.4.4 Benadering respondenten tweede casus

Aanvankelijk was het de bedoeling dat er na het afronden van de eerste casus (Mahmoud), gezocht zou worden naar een vervolglocatie. Ik kwam echter, tijdens het onderzoek dat verspreid was over enkele weken, op de locatie van Mahmoud in contact met een islamitisch geestelijk verzorger van Turkse afkomst. Deze kende ik nog van het vooronderzoek. Naar aanleiding van een gat in het programma van 12 tot met 14 september 2002, heeft het HMO voorgesteld om de vrijdagsdienst van deze geestelijk verzorger bij te wonen. Ik ben op dit aanbod ingegaan. Ik zag in de observatie van deze vrijdagsdienst en andere observaties en gesprekken aanleiding om deze islamitisch geestelijk verzorger als aparte casus te benaderen. De volgende overwegingen hebben mij aangezet tot deze stap. In de eerste plaats was de respondent gaarne bereid om mee te doen aan het onderzoek en tijdens enkele spontane observaties en gesprekken met hem zijn indicaties naar boven gekomen die wezen op een interessant geval, des te meer omdat hij regelmatig in beeld kwam tijdens de interviews met Mahmoud en zijn collega's. Dat wekte mijn nieuwsgierigheid en interesse. Hij werkte bovendien geheel onafhankelijk van de eerste respondent in andere afdelingen van de locatie en maakte ook deel uit van een ander team van geestelijk verzorgers. Verder maakte het feit dat hij

een andere etnische, religieuze en opleidingsachtergrond heeft, hem interessant voor vergelijking. Ten slotte voldeed deze respondent aan de algemene criteria die ik had geformuleerd voordat ik de locatie had gekozen. In totaal zijn vier interviews met deze islamitisch geestelijk verzorger gehouden. Daarnaast heb ik verschillende observaties bij hem gedaan. Drie interviewsessies zijn uitgevoerd op zijn werklocatie en het vierde interview heb ik om pragmatische redenen bij hem thuis opgenomen. Ik geef deze respondent de naam Hassan.

Nadat de dataverzameling van de eerste casus helemaal was afgerond, vroeg ik de directie om te starten met de tweede casus. Ik moest conform het protocol opnieuw een verzoek indienen bij de directie. De toestemming werd verleend en de cyclus van werving werd opnieuw in gang gezet. Ditmaal onder begeleiding van de voorzitter van het gehele team geestelijke verzorging, die ik tevens in de eerste casus al had betrokken bij het onderzoek. Het HMO stond namelijk op het punt naar een andere inrichting over te gaan en kon mij niet verder begeleiden. Anders dan bij de eerste casus, werden de gedetineerden voor de tweede casus geworven via deze geestelijk verzorger. Aanvankelijk twijfelde ik of dit goed zou zijn in verband met het risico op voorselectie. De betrokken geestelijk verzorger heeft mij echter verzekerd dat gedetineerden neutraal geïnformeerd zouden worden en zich vrijwillig konden aanmelden. Ik had bovendien geen alternatief. De inzet van de geestelijk verzorger heeft twee geschikte kandidaten opgeleverd. De inrichting was bereid om meer kandidaten te werven indien gewenst, maar daar heb ik, na bevredigende interviews met deze twee gedetineerden, van afgezien.

1.4.5 Benadering respondenten vervolgcasussen

Aan de hand van een aantal voorlopige conclusies van de eerste twee casussen is een opzet gemaakt voor het vervolgonderzoek. Deze conclusies werden omgegoten in focusthema's waarop het vervolgonderzoek zich is gaan richten. Om de procedure te vereenvoudigen heb ik geen nadere toestemming gevraagd aan de locatiedirecteuren voor de vervolgcasussen. Voor het contact met de islamitisch geestelijk verzorgers was dat ook niet nodig. Wel heb ik deze laatste verzocht om